

ΕΞΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΣΕ ΔΥΣΚΟΛΟΥΣ ΚΑΙΡΟΥΣ

Το πρόγραμμα ανοικοδόμησης της Ανατ. Μακεδονίας το 1919

Κική Καυκούλα

Ένας σημερινός παρατηρητής θα θεωρούσε ανέφικτο ένα πρότυπο πρόγραμμα για την ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων χωριών της Ανατολικής Μακεδονίας τρεις μόλις μήνες μετά τον τερματισμό του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου¹. Και αυτό διότι οι ανάγκες ήταν τόσο πιεστικές και τα μέσα τόσο πενιχρά, ώστε ακόμη και μια συμβατική επέμβαση με κενά και αδυναμίες θα φαινόταν σχεδόν ουτοπική. Ο απολογισμός των ζημιών στο χώρο διεξαγωγής της τελευταίας φάσης του πολέμου κατέγραψε 175 μικρά και μεγάλα χωριά εντελώς κατεστραμμένα και 62 με μικρότερες ζημιές, συνολικά 52.000 άστεγους πολίτες (κατά τη στατιστική του 1913) και άλλους 40.000 με σοβαρά προβλήματα στέγασης, κυρίως στους σημερινούς νομούς Σερρών και Κιλκίς, καθώς και στα χωριά του Παγγαίου στην Καβάλα. Οι μετακινήσεις των πληθυσμιακών ομάδων μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης και τους Βαλκανικούς Πολέμους ήταν πολλές και ποικίλες, με σημαντικότερες την είσοδο Ελλήνων (από τη σημερινή Βουλγαρία και την ΠΓΔΜ, τη Ρωσία και την Τουρκία) και την έξοδο Τούρκων, Βουλγάρων, ακόμη και Βοσνίων (που είχαν εγκατασταθεί στην οθωμανική Μακεδονία), εκτός από τις πρόσκαφρες μετακινήσεις ντόπιων ελληνικών πληθυσμών σε αναζήτηση ασφάλειας. Κατά τον Αμερικανικό Ερευνητικό Σταυρό, το χειμώνα του 1918 σε όλα σχεδόν τα χωριά του Παγγαίου, τα οποία είχαν καταστραφεί κατά την προέλαση των Βουλγάρων το 1916, υπήρξαν θάνατοι από πείνα, που σε μερικές περιπτώσεις έφταναν το 30% του πληθυσμού².

Εν τούτοις η μεταρρύθμιση είχε ήδη ξεκινήσει, τόσο με το νομοθετικό έργο των Φιλελευθέρων (ίδρυση Υπουργείου Συγκοινωνίας το 1914 και Υπουργείου Γεωργίας το 1917, Νόμος 602/ 1915 Περί συνεταιρισμών, αγροτικός νόμος 1072/1917 κ.ά.)³, όσο και, ειδικότερα, με την δραστηριότητα του Υπουργείου Συγκοινωνίας υπό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, για τον επανασχεδιασμό της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, διαρκούντος του πολέμου. Το πρόγραμμα ανοικοδόμησης των χωριών της Ανατολικής Μακεδονίας ξεκίνησε από τις έκτακτες ανάγκες στέγασης του αγροτικού πληθυσμού και περιέλαβε διαρθρωτικούς στόχους που ξεπερνούσαν κατά πολύ την επανόρθωση των πολεμικών ζημιών. Τεκμήριο είναι η δημιουργία μίας νέας πόλης, της σημερινής Ηράκλειας Σερρών, στη θέση της Τζουμαγιάς που είχε ολοσχερώς καταστραφεί από τα Βουλγα-

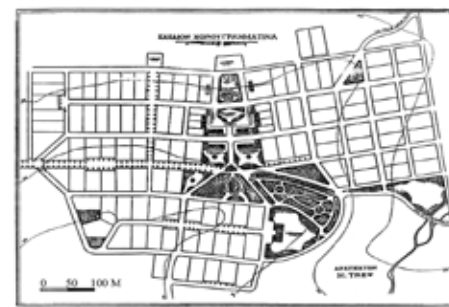
ρικά στρατεύματα το 1915.

Όλο το πρόγραμμα ήταν εξ αρχής απόλυτα συνδεδεμένο με την προσωπικότητα του υπουργού συγκοινωνίας, κοινωνιολόγου με ευρύτατη θεωρητική παιδεία, αλλά και πρακτική εμπειρία σε οικονομικά και τεχνικά ζητήματα και ικανότατο στο να συνεργάζεται με διοικητικούς υπαλλήλους και μηχανικούς, Έλληνες και ξένους. Ο Αλ. Παπαναστασίου είχε γνώση των κινήσεων κοινωνικής μεταρρύθμισης στην Ευρώπη ήδη από τις σπουδές του στο Βερολίνο το 1902 και είχε εξοικειωθεί με τις ποικίλες πρακτικές παροχής κοινωνικής κατοικίας σε χαμηλά εισοδηματικά στρώματα, συνεταιριστικού ή άλλου τύπου. Με ζωηρό ενδιαφέρον για το αγροτικό ζήτημα, είχε παρέμβει αποφασιστικά στη βουλή υπέρ της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών το 1911, ενώ με την περιοδεία του στην Ανατολική και Δυτική Μακεδονία το 1913 (κατά τη διάρκεια του Β' Βαλκανικού Πολέμου) συγκέντρωσε πληροφορίες για σημαντικές παραμέτρους της αγροτικής παραγωγής, όπως την έγγεια ιδιοκτησία, τον τεχνολογικό εξοπλισμό, τον ανθρώπινο παράγοντα, τη δυνατότητα απορρόφησης προσφύγων κ.ά. Ο Παπαναστασίου προετοίμαζε τη μελλοντική ένταξη της μακεδονικής υπαίθρου στο ελληνικό κράτος. Στη δυτικοευρωπαϊκή πρακτική, κάθε ενέργεια του κράτους προνοίας μέχρι το 1914 είχε ως αφετηρία κινήσεις αυτοβοήθειας. Ωστόσο, μετά τον πόλεμο, για λόγους ταχύτητας και αποτελεσματικότητας, σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν κεντρικά οικισμοί για απομάχους, «Σπίτια για Ήρωες» στη Μ. Βρετανία κα αλλού. Ο σχεδιασμός των χωριών της Ανατολικής Μακεδονίας παρουσιάζει σαφείς ομοιότητες με τις περιπτώσεις αυτές, κατά το ότι το κράτος επρόκειτο να αποδώσει κατοικίες και γη για αγροτική αποκατάσταση σε πολεμοπαθείς και ακτήμονες. Σε μια Μακεδονία στην οποία από τα 1335 χωριά επί Τουρκοκρατίας τα 609 ήταν τσιφλίκια⁴ («ιδιωτικά χωριά»), ο Νόμος 1728/1919 του Υπουργείου Συγκοινωνίας προέβλεπε την εγκατάσταση κολλήγων και προσφύγων σε απαλλοτριούμενα αγροκτήματα αμέσως και παρά τις οποιοσδήποτε ενστάσεις των γαιοκτημόνων, για τη δημιουργία κοινοτήτων μικροκαλλιεργητών⁵. Οι δύο εθνικές εμπειρίες συνδέθηκαν μέσω του Παπαναστασίου, ο οποίος αξιοποίησε μια ευνοϊκή συγκυρία: την παρουσία στη Μακεδονία μηχανικών της αγγλικής στρατιωτικής αποστολής και την παραμονή στη Θεσσαλονίκη του Τζων Μώ-

σον, γιου του Τόμας Μώσον που συμμετείχε στον επανασχεδιασμό της Θεσσαλονίκης.

Η Υπηρεσία Ανοικοδομήσεως Ανατολικής Μακεδονίας συστάθηκε τον Φεβρουάριο του 1919 από τον Παπαναστασίου, με γενικό υπεύθυνο τον Τζων Μώσον, ενώ σύνδεσμος της Υπηρεσίας με την ελληνική διοικητική μηχανή ήταν ανώτατο στέλεχος του Υπουργείου Συγκοινωνίας, ο εξαιρετος Ανάργυρος Δημητρακόπουλος. Το πρόγραμμα προέβλεπε την ανέγερση 12.000 κατοικιών, για την ανοικοδόμηση 120 έως 160 οικισμών. Η Υπηρεσία σύντομα στελεχώθηκε με τρεις Έλληνες μηχανικούς και 25 Βρετανούς, από τους οποίους μας είναι γνωστοί τέσσερις αρχιτέκτονες, χάρις σε ειδική έκδοση του Υπουργείου. Σε μία περίπτωση συνεργάστηκε και ο Ερνέστ Εμπράρ ευρισκόμενος τότε στη Θεσσαλονίκη. Πρόσφατες βιογραφίες δύο Βρετανών αρχιτεκτόνων της Υπηρεσίας αποκαλύπτουν, εκτός από την επαγγελματική τους επάρκεια και ευαισθησία, μια συναισθηματική σχέση με τη χώρα αυτήν και τους κατοίκους της⁶. Ο Πίιτ ντε Γιον (Piet de Jong) παρέμεινε στην Ελλάδα για χρόνια ως αρχιτέκτων-αρχαιολόγος (κοντά στον Έβανς ή αλλού), ενώ ο Όστεν Χάρρισον (Austen Harrison), μετά από πολυετή καριέρα στην Παλαιστίνη και την Κύπρο, επέστρεψε στην Ελλάδα για να μην ξαναφύγει. Το πληρέστατο πρόγραμμα της ανοικοδόμησης, το οποίο, μαζί με 33 από τα σχέδια, κατέγραψε ο Αν. Δημητρακόπουλος στην έκδοση του Υπουργείου που αναφέρθηκε, ξεκινούσε από την εξεύρεση της θέσης και τη σύνταξη των τοπογραφικών, κτηματογραφικών κτλ. χαρτών και έφτανε μέχρι την κατασκευή των σημαντικότερων δημοσίων κτιρίων και των κατοικιών. Το πρόγραμμα περιλάμβανε επίσης ειδικά τεχνικά έργα, για την αντιμετώπιση των πλημμυρών του Στρυμώνα κ.ά. (έργα που ολοκληρώθηκαν κατά την τελευταία θητεία των Φιλελευθέρων).

Η πορεία της ανοικοδόμησης ανακόπηκε από τη δυσμενή οικονομική συγκυρία λόγω της Μικρασιατικής Εκστρατείας, καθώς και από την εισροή νέων προσφύγων από τον Καύκασο. Τη χαριστική βολή όμως έδωσε η ήττα των Φιλελευθέρων από τους φιλοβασιλικούς στις εκλογές του 1920. Η Υπηρεσία Ανοικοδομήσεως αποδιοργανώθηκε προτού προλάβει να αποδώσει καρπούς η προπαρασκευαστική εργασία που προηγήθηκε. Για το έργο της μιλούν τα δημοσιευμένα σχέδια που αναφέρθηκαν⁷ και αποκαλύπτουν μορφολογικές

1. Η τελική υπογραφή στη συνθήκη ανακωχής μίπηκε στις 29 Οκτωβρ./ 11 Νοεμβρ. 1918.

2. Όλα τα στοιχεία και οι πηγές τους βρίσκονται στο βιβλίο Κική Καυκούλα, Η περιπέτεια των κηπουπόλεων. Κοινωνική και περιβαλλοντική μεταρρύθμιση στην Ευρώπη και την Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα, University Studio Press, 2007.

3. Οι περίοδοι συνεχούς διακυβέρνησης από το Κόμμα Φιλελευθέρων είναι οι 5/ 18 Οκτωβρ. 1910 – 21 Φεβρ./ 6 Μαρτίου 1915, 13/ 26 Ιουν.1917 – 1/ 14 Νοεμβρ. 1920 και 17 Οκτωβρ. 1928 – 21 Μαΐου 1932. Οι Φιλελεύθεροι παρέμειναν στην εξουσία

με ψήφους υποστήριξης ή ανοχής μέχρι τις εκλογές της 5^{ης} Μαρτίου 1933, μετά τις οποίες απομακρύνθηκαν οριστικά. Αλλά ουσιαστικά σύμμαχοι τους κυβέρνησαν υπό τον Πλαστήρα και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Τέλος, πολύ σημαντικό νομοθετικό έργο άφησε η Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης υπό τον Βενιζέλο (και την Εθνική Άμυνα), από τον Ιούνιο του 1916 μέχρι τον Ιούνιο του 1917, οπότε η Ελλάδα είχε και πάλι ενιαία κυβέρνηση.

4. Α. Πεπελάσης, στον πρόλογο του βιβλίου Δ. Ζωγράφος, Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας,

Θεσσαλονίκη
2012

συγγένειες με τις κηπουπόλεις. Ο όρος *κηπουπόλεις* αποδίδει μια μεταρρυθμιστική πρόταση αγγλικής προέλευσης με στόχο την ίδρυση πρότυπων νέων πόλεων μέσω μη κερδοσκοπικών μηχανισμών ιδιοποίησης της γης. Η ιδέα πήρε σάρκα και οστά με τη δημιουργία της πρώτης και μοναδικής γνήσιας κηπουπόλης Λέτσογουερθ στη Μ. Βρετανία (Letchworth, 1902) και εξελίχθηκε με τα προάσια «υπό τύπον κηπουπόλεως» (garden suburbs), τα οποία κέρδισαν ευρύτατη αναγνώριση ως επιθυμητό περιβάλλον κατοικίας. Χαρακτηρίζονταν από οικονομικές κατοικίες καλής αρχιτεκτονικής, αρθρωμένες ως συνεκτικά σύνολα γύρω από δημόσιους χώρους, με έντονη παρουσία πρασίνου και επαρκείς κοινωνικές εξυπηρετήσεις. Τα στοιχεία αυτά σε απλούστερη μορφή συναντώνται και σε σχέδια των χωριών της Αν. Μακεδονίας.

Μια εικόνα για το χαρακτήρα του προγράμματος δίνει η ανοικοδόμηση της Τζουμαγιάς-Ηράκλειας από το Βενιζέλο στην τρίτη και τελευταία θητεία του, μετά το 1928. Ο Παπαναστασίου ανήκε τότε στη Βενιζελογενή αντιπολίτευση, αλλά για τους Φιλελεύθερους παρέμενε ζωντανή η υπόσχεση αποκατάστασης του πληθυσμού μιας κάποτε ανθηρής εμπορικής κωμόπολης 5.500 κατοίκων, οι οποίοι είχαν σκορπίσει σε γειτονικές πόλεις και χωριά. Έτσι, μια «νέα πόλη» ξεπήδησε κατά το πολεοδομικό σχέδιο των Πιτ ντε Γιον και Ερνέστ Εμπράρ. Ο υφυπουργός παρά τω πρωθυπουργώ Α. Παπαδάτος και δύο αφοσιωμένοι υπάλληλοι έφεραν ταχύτατα εις πέρας το έργο, με την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού Ιωάννη Ζαχαριάδη, διευθυντή του τεχνικού τμήματος στη Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας⁵. Στις 5 Νοεμβρίου του 1930 έγιναν τα εγκαίνια των πρώτων 300 κατοικιών που πλαisiώσαν την εξαιρετικά ευρύχωρη κεντρική πλατεία, όπου επρόκειτο να ανεγερθούν και τα δημόσια κτήρια, δημαρχείο και εκκλησία, σε άμεση σύνδεση με τα οικοδομικά τετράγωνα της αγοράς της πόλης. Οι μέλλοντες να εγκατασταθούν στην αγορά θα έπρεπε να συστήσουν συνεταιρισμό για να καταναίμουν δίκαια τα βάρη και τα οφέλη της ανάπτυξης, η οποία επρόκειτο να γίνει συνολικά.

Μετά την οριστική απομάκρυνση των Φιλελευθέρων από την εξουσία το 1933, ο συνεταιρισμός δεν κατάφερε να εξασφαλίσει δάνειο για συνολική οικοδόμηση των καταστημάτων, καθώς οι επόμενες

κυβερνήσεις ήταν παγερά αδιάφορες για τέτοιου είδους κινήσεις. Το πιο ισχυρό πλήγμα όμως δόθηκε από το Νόμο 6403/1934, ο οποίος ακύρωσε όλες τις πράξεις που είχαν γίνει από την κοινότητα για την πώληση οικοπέδων και επέβαλε να περιέλθουν αυτά και πάλι στην κοινότητα, για να διατεθούν στο Συνεταιρισμό, πλέον και για διάφορες άλλες κατηγορίες επαγγελματιών, αλλά και για τους άλλοτε οικοπεδούχους της κεντρικής περιοχής, επαγγελματίες ή όχι! Ο νόμος επεδίωκε να «αναστήσει» τα δικαιώματα ιδιοκτητών οικοπέδων τα οποία είχαν προ ετών σβήσει από προσώπου γης, προφανώς με υποκίνηση ιδιοτελών συμφερόντων, ανοίγοντας ένα παράθυρο για πλείστες αυθαιρείες και ιδιοτελείες...

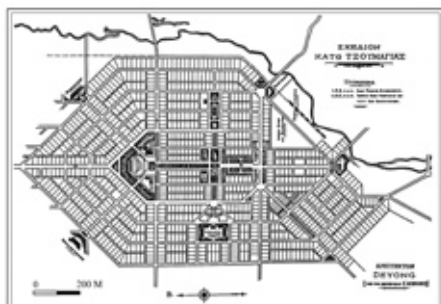
Η ιστορία της ανοικοδόμησης της Τζουμαγιάς αποτελεί μια «ακτινογραφία» της πολιτικής και του ήθους διαδοχικών ελληνικών κυβερνήσεων, αλλά και της δυνατότητας της κοινωνίας να ενστερνιστεί μια νέα φιλοσοφία για το περιεχόμενο και τους στόχους της πολεοδομικής πράξης. Η επανίδρυση της πόλης πραγματοποιήθηκε με μια αποφασιστική χειρονομία, η οποία κινητοποίησε μηχανισμούς οικονομικής ανάπτυξης, εξασφαλίζοντας εκ παραλλήλου τα συμφέροντα του συνόλου: με την οργανωμένη κατασκευή των κατοικιών έφερε τους πρώτους κατοίκους στο χώρο ζωής τους, μερίμνησε για την επαγγελματική τους εγκατάσταση και έδωσε δικαίωμα δικαιοπραξιών στο συλλογικό τους όργανο, την κοινότητα, ώστε να αρχίσει η πόλη να λειτουργεί. Όλη αυτή η συλλληψη υπέστη τραυματική προσαρμογή στα μεταβενιζελικά ελληνικά δεδομένα, κάτι ανάλογο με αυτό που συνέβη το 1920. Τότε οι επιπτώσεις στον εθνικό χώρο ήταν καταστροφικές. Αλλά και το 1930 η πολιτική πώληση και οι συνθήκες εθνικού διχασμού απέκοψαν τις μεταρρυθμιστικές πολιτικές πρωτοβουλίες από την ελληνική κοινωνία, μεγάλο τμήμα της οποίας είχε ελλιπή έως εμπαθή ενημέρωση για τα τεκταινόμενα. Την πορεία των έργων στην Αν. Μακεδονία παρακολούθησαν με συνέπεια οι τοπικές εφημερίδες *Νέα Αλήθεια*, *Εφημερίς των Βαλκανίων*, *Μακεδονικά Νέα*, *Μακεδονία*. Στις αθηναϊκές εφημερίδες, εκτός από το φιλοκυβερνητικό *Ελεύθερον Βήμα*, μάταια ψάχνει κανείς να βρει έστω και ένα μικρό μονόστηλο για το χαρμόσυνο νέο της στέγασης των Τζουμαγιωτών μετά δεκαπέντε χρόνια αναμονής, τουλάχιστον στις δύο εφημερίδες που διαθέτει

στην ψηφιακή της συλλογή η Εθνική Βιβλιοθήκη, το *Εμπρός* και τον *Ριζοσπάστη*⁷.

Από το 1933 ως το 1940 η χρονική απόσταση ήταν πολύ μικρή, εν τούτοις οι καταστροφές του νέου πολέμου δεν γέννησαν κανένα μεταρρυθμιστικό οίστρο. Μακριά πλέον από τα ευρωπαϊκά οράματα, η ανοικοδόμηση δια της δημοφιλούς αντιπαροχής δημιούργησε μετά το 1950 ένα άκρως προβληματικό αστικό τοπίο απ' άκρου εις άκρον της χώρας και «αναθέρμανε» την ελληνική οικονομία εγκαθιδρύοντας ένα αμιγώς ελληνικό μοντέλο συγκέντρωσης πλούτου στα χέρια των (μικρών και μεγάλων) ιδιοκτητών γης, στον αντίποδα του προγράμματος για την Αν. Μακεδονία που υπηρετούσε το δημόσιο συμφέρον και το συλλογικό όφελος.■

1. Το χωριό Καλίνοβο ή Καλίνοβα, σήμερα Σουλτογιαννίκα Κιλκίς, μετά τις εκθροπραξίες. Πηγή: Musée d'Histoire Contemporaine, B.D.I.C., Paris.
2. Οι συγκοινωνίες στην Ανατολική Μακεδονία μετά την ανακακή. Πηγή: Imperial War Museum, London.
3. Το σχέδιο της Γραμμάτινας, σήμερα Ευκαρπίας Κιλκίς. Αρχιτέκτων Harold Fletcher Trew.
4. Το σχέδιο της Νέας Δοϊράνης Κιλκίς. Αρχιτέκτων H. F. Trew.
5. Το σχέδιο της Τζουμαγιάς, σήμερα Ηράκλειας Σερρών. Αρχιτέκτων Piet de Jong, υπό την διεύθυνση Ernest Hébrard.
- 6, 7, 8, 9. Κατοικίες της Ηράκλειας Σερρών. Πηγή των φωτογραφιών 7, 8, 9 η φοιτητική εργασία των Μάγδας Μυστιλογλου, Μαρκέλλας Σέμκογλου και Χριστιάνας Στολτίδου (1993).

1976 [επανεκδόση Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος, 1989].

5. Σύμφωνα με τους προηγούμενους νόμους 330 και 351/1914 οι νέοι ιδιοκτήτες-μικροκαλλιεργητές ήταν αλληλέγγυα υπεύθυνοι για το χρέος τους απέναντι στο δημόσιο μέσω συνεταιρισμών, πριν ακόμα από την ψήφιση του νόμου 602/1914 Περί συνεταιρισμών.

6. Βλ. στο βιβλίο Rachel Hood, *Faces of Archaeology in Greece*, Leopard's Head Press, Oxford, 1998.

7. Τα πρωτότυπα σχέδια καταστράφηκαν, καθώς το 1949 το Υπουργείο Συγκοινωνίας πολτοποιήσε όλο το αρχαιακό υλικό των προηγούμενων ετών, μέχρι το έτος 1939.

8. Ο Ιωάννης Ζαχαριάδης ήταν ο πατέρας των συναδέλφων Νέλλης και Άγγελου Ζαχαριάδη.

9. Κατά το *Εμπρός*, ο Βενιζέλος είναι πάντα «εχθρός των προσφύγων» και «εθνικότνος» (βλ. π.χ. τα φύλλα 5.11-10.11.1930), ενώ στον *Ριζοσπάστη* σοκάρει ένα εμφυλιοπολεμικό κύριο άρθρο, κατά σύμπτωση την ίδια ημέρα που εγκαινιάστηκε η πόλη (5.11.1930).